

Viktor Claes
UFSIA
Antwerpen

LEVEN EN GOD ALS KERNGEDACHTEN IN HET WERK VAN PÄR LAGERKVIST

In de inleiding op zijn dissertatie (*Dikten som besvärjelse*, 1987) verklaart Rikard Schönström dat hij het verkeerd vindt het oeuvre van Pär Lagerkvist in verschillende periodes in te delen of er een bepaalde ontwikkeling in te zoeken. Die opvatting is gebaseerd op een van zijn belangrijkste stellingen, nl. dat er een existentiële problematiek aanwezig is, die over het geheel genomen in de loop der jaren dezelfde blijft¹. Ik beweer daarentegen dat men bij het bestuderen van het begrip 'god' in het werk van Lagerkvist als het ware vanzelf tot een indeling in drie periodes komt. Omdat het thema 'leven' hier zo nauw mee verbonden is, betrek ik het ook bij deze bespreking.

Natuurlijk zijn er een aantal constanten aanwezig in al wat de Zweedse Nobelprijswinnaar geschreven heeft, en dat zowel waar het gaat om ideologische standpunten - zoals het afwijzen van elke geopenbaarde godsdienst - als waar het gaat over het gebruik van voortdurend terugkerende beelden en motieven - zoals de duisternis, de leegte, de sterren, de gevangenschap, de bron. Toch blijkt ook hier meestal dat door de gewijzigde context aan deze beelden een andere betekenis of nuance moet worden toegekend.

1. Er is geen God. Het leven is 'ein Sein zum Tode'

Wat 'God' en 'leven' voor Pär Lagerkvist betekenen bij het begin van zijn

literaire carrière, blijkt overduidelijk uit een bekend citaat uit *Gäst hos verkligheten* (1925):

”Neen, de nieuwe leer die je in je opnam, die schoon schip maakte met God en alle hoop, die het leven open en ruw toonde in heel zijn naaktheid, in heel zijn stelselmatige zinloosheid, die hielp beter, die had het goed met je voor. En die was immers waar. Niet iets wat je gelooft - alleen zoals het is.”²

Pär Lagerkvist moet een jaar of zeventien zijn wanneer hij het geloof van zijn ouders en voorouders over boord werpt. De zinloze leegte van de werkelijkheid is hem liever dan de 'veilige', maar beklemmende en leugenachtige rust thuis. Heel het christendom met zijn hoop op een hiernamaals komt hem voor als illusie. Het echte leven is een *Sein zum Tode* en ik gebruik opzettelijk deze term uit het existentialisme (van Heidegger), want de levenshouding van Lagerkvist is in zijn eerste periode bijna even nihilistisch als dat van het meest pessimistische existentialisme (bijv. dat van Sartre). Authentiek bestaan betekent het aanvaarden van een leven dat eindigt met de dood. Het leven voor Pär Lagerkvist is de onverbiddelijke koude naaktheid van "wat is" zonder illusies, het uitkomstloze bestaan zoals men dat existentieel beleeft in de angst voor de dood.

De tegenstelling tussen de twee wereldbeelden, die van zijn vader (ouders en grootouders) en die van de jonge Lagerkvist wordt duidelijk geschetst in het bekende verhaal *Far och jag*. Wanneer ze na hun mooie zondagwandeling terugkeren en de avond valt, vindt de ik-figuur het griezelig in het donker. Zijn vader probeert hem gerust te stellen: "We weten toch dat er een God bestaat."³. De zwarte trein die opeens uit de duisternis komt en die zelfs voor zijn vader die dan toch baanopzichter is, onverklaarbaar blijkt te zijn, is een symbool van de afstand tussen twee werelden:

”het was de angst die zou komen, al het onbekende, dat waarover vader niets wist, waarvoor hij me niet zou kunnen beschutten. Zó zou deze

wereld, dit leven voor mij worden, niet zoals dat van vader, waar alles veilig was en zeker. Het was geen echte wereld, geen echt leven. Het stortte zich alleen maar brandend in de grote duisternis, die geen einde had.”⁴

Een van de eerste verhalen van Pär Lagerkvist, *Gudstanken*, dat de idee 'God' ontmaskert, werd in *Fram*⁵ gepubliceerd. De auteur beschrijft hoe een jager een jonge naakte vrouw in het bos ontwaart, die hem onweerstaanbaar aantrekt. Ze slaat voor hem op de vlucht en de achtervolging eindigt slechts wanneer ze blijft staan bij de bron waar hij haar het eerst had gezien. Terwijl van haar gezegd wordt dat zij de dood zelf is⁶, wordt de bron 'livets källa'⁷ - 'de bron van het leven' - genoemd. Wanneer de jager de vrouw wil kussen, is haar mond koud als ijs:

En als uit een droom ontwaakt, staarde hij om zich heen:
Weg was al wat gelicht en gelokt had.
In de lege lucht tastten zijn handen.
Slechts het water van de bron had hij gekust.
Het ijskoude water van de bron.
Maar toen de oppervlakte weer spiegelglad geworden was, zag hij/ opnieuw
het aangezicht:
Wit. Wit als de dood.
Hij zag de ogen:
Zwart. Zwart als het leven.
Maar het was zijn aangezicht.
Het zijne.
Het waren zijn ogen.
De zijne.⁸

Rikard Schönström heeft problemen met deze tekst. Om te beginnen veronderstelt hij dat 'gudstanke' in de titel zowel 'tanken på Gud' als 'den tanke som Gud tänker' kan betekenen⁹, terwijl volgens mij alleen het eerste in aanmerking komt.

Vervolgens - en ik sla dan nog een aantal betwistbare uitspraken over - zegt

hij: "Varför den unge mannen måste söka sin egen död genom kvinnan framgår dock inte av texten"¹⁰ De jonge man zoekt zijn eigen dood niet, evenmin als er in Lagerkvists verhaal - zeker niet in de eerste plaats - sprake is van begeerte of drift¹¹, of van erotische dromen¹². Hij probeert niets anders dan de Godsgedachte volledig te doorgronden. Als men tot de kern daarvan doordringt, vindt men niets anders dan een ijskoude werkelijkheid, ein Sein zum Tode. Door de Godsgedachte te volgen ontdekt de jongeman dat de vlag de lading niet dekt: er zit niets onder, er is geen God. Het leven eindigt met de dood.

Tenslotte beweert Schönström: "Liksom ynglingen i denna berättelse misslyckas Lagerkvist i sin strävan efter det Absoluta"¹³. De auteur mislukt helemaal niet, want hij wil juist aantonen dat er geen God is, dat er niets absoluuts bestaat.

Een schijnbare tegenspraak met deze loochening van Gods bestaan kan men misschien vinden in de gebeden die in het werk van Pär Lagerkvist voorkomen, zoals *Böner till Gud*¹⁴, het *Herre, förbarma dig över oss* en andere aanroepingen uit *Sista mänskan* of het vers *Vad är tyst, förtegat såsom du, o Gud?* uit *Ängest*¹⁵. Soortgelijke teksten kunnen echter niet als argument tegen het atheïsme van de auteur worden aangevoerd. Emotioneel en esthetisch is er (misschien onbewust) een heimwee naar de religieuze omgeving van zijn jeugd, maar rationeel ontkent hij in deze en ook in de volgende periode radicaal het bestaan van een Opperwezen. God is voor hem een verpersoonlijking van de "eeuwige machten van het leven" waarover hij in *Ordkonst och bildkonst*¹⁶ spreekt. In overeenstemming met zijn literaire programma sluit de jonge Lagerkvist aan bij de taal en stijl van de religieuze documenten van de oosterse oudheid en de Europese middeleeuwen. De dichter probeert een algemeen menselijke uitdrukking te vinden voor zijn smeken naar hulp en troost in zijn afgrondelijke vertwijfeling. "God" is degene die traditioneel werd aangeropen bij het zoeken naar de zin van lijden en dood, degene waartoe de mensheid altijd haar toevlucht genomen heeft vanuit de diepte van haar wanhoop. "God"

is in de eerste plaats een literair beeld om de menselijke ellende uit te drukken¹⁷.

De zinloosheid van het uitzichtloze leven dat eindigt met de dood wordt in tal van gedichten (bv. in *Ångest*), verhalen (bv. *Den fordringsfulla gästen*¹⁸) en toneelstukken (*Sista mänskan*¹⁹, *Den svåra stunden*²⁰ en *Himlens hemlighet*²¹) suggestief uitgebeeld.

De eenakter *Himlens hemlighet* illustreert bv. duidelijk het nihilistische van Lagerkvists levenshouding in deze jaren. De jongeman, die naar de zin van het leven zoekt, ontmoet een geweldenaar die niets anders doet dan poppen het hoofd afknippen - een beeld van de absurde realiteit van leven en dood. De zin van het leven is gewoon dat alles ronddraait, dat "allting snurrar runt"²². Met een wanhopige schreeuw springt de jongeman van de aardbol die het toneel voorstelt, de duisternis in²³.

2. Het goddelijke ontstaat in de mens

In het laatste, lyrische deel van *Kaos* komt een einde aan het nihilisme van Lagerkvists levensvisie. Naast de eenakter *Himlens hemlighet* en het verhaal *Den fordringsfulla gästen* bevat *Kaos* nl. ook een afdeling lyriek, *I stället för tro*, waarin een positiever geluid te horen is. Het leven bevat niet alleen een schaduw-, maar ook een lichtzijde die even belangrijk is voor het bestaan. Vooral de liefde geeft aanleiding tot deze ervaring. We vinden hier zelfs al de eerste klanken van een eeuwigheidsmystiek waar ik het straks nog over zal hebben.

Deze nieuwe inzichten worden het duidelijkst uitgewerkt in het verhaal *Det eviga leendet* (1920), het drama *Den osynlige* (1923) en het essay *Det bese-grade livet* (1927). Centraal staat hierbij de gedachte dat de mens door zijn eenvoudige dagelijkse plichtsvulling, door zijn streven naar het goede, naar liefde en rechtvaardigheid bijdraagt tot het scheppen van eeuwige waarden in

het leven.

In *Det eviga leendet* komen drie verlossers voor, van wie één Jezus is. Hij wilde het lijden der mensen dragen omdat hij in de hemel een beloning verwachtte. Het leven had voor hem slechts zin als een wachten op wat komt na de dood. Zijn hoop, zijn geloof blijkt een illusie te zijn, want na de dood is er niets. Vandaar zijn diepe ontgoocheling. Tegenover de illusionaire verwachting van een hiernamaals plaatst Pär Lagerkvist de gewone dagelijkse plichts-ervulling van de bescheiden w.c.-bediende of van de god-houtzager die naar zijn eenvoudige dagelijkse werk verwijst als de doden hem ter verantwoording willen roepen en hem vragen naar de zin van het bestaan. Op hun verbitterde vragen antwoordt hij stil en bescheiden: "Ik ben een eenvoudig man, zei hij en keek hen aan. Ik heb gewerkt zonder moe te worden. Ik heb dag aan dag, zolang ik me herinner aan mijn werk gestaan. Ik heb niets geist. Vreugde noch verdriet, geloof noch twijfel, niets."²⁴ Op dat ogenblik voelden de doden ineens "diep en geheimzinnig hun innige gemeenschap met god. Zij begrepen dat hij was als zij, alleen dieper en meer"²⁵.

Deze zin werpt een nieuw licht op het Godsbegrip in het werk van Pär Lagerkvist. Zoals in *Gudstanken* kan men zeggen: als je tot de kern van de Godsgedachte doordringt, vind je alleen maar jezelf, de dood en het leven. Maar in de eerste periode werd zo'n bestaan als zinloos ervaren. Nu wordt erop gewezen dat de mens aan dat leven zin moet verlenen door zijn dagelijkse plicht te vervullen, door tevreden te zijn met zijn aardse bestaan. Dat is ook het besluit dat de doden trekken uit hun ontmoeting met de god-houtzager: "Ik erken u, dierbaar leven, als het enig denkbare onder al wat niet gedacht kan worden" of "Het is de plicht van de mens om gelukkig te zijn"²⁶. Uit deze levensaanvaarding groeit het positieve inzicht dat god (het goede in de mens) het diepste en mooiste vertegenwoordigt van wat er in het leven is. We hebben hier dus duidelijk te maken met een volstrekt immanent godsbegrip.

In *Den osynlige* is deze god de hoofdfiguur van het stuk. Hij put zijn kracht uit het goede dat de mens doet, maar hij is zwak en machteloos als het kwaad

de bovenhand krijgt. Wanneer de mensen, die de onzichtbare als een God vereerden en aanbaden, ontdekken dat er geen (transcendente) God bestaat (Nietzsches woorden "God is dood" worden door de stervenden herhaald), openbaart de onzichtbare zich als de menselijke geest die de dood overwint. De individuele mens sterft en verdwijnt in de dood, maar het goede dat hij tijdens zijn leven verwezenlijkte, blijft eeuwig bestaan.

In *Det besegrade livet* verduidelijkt Pär Lagerkvist deze gedachten. Hij toont aan hoe "de stralenkrans der Rechtvaardigheid" en "het heilige vuur der Liefde" eeuwig zullen blijven lichten als onvergankelijke sieraden²⁷. Opvallend is dat de auteur de naam van deze deugden met een hoofdletter schrijft, omdat het ware goddelijke licht uit de mens komt. "Hij geloofde niet aan God. Maar aan het goddelijke in de mens had hij nooit kunnen twijfelen"²⁸.

Deze overtuiging blijft Lagerkvist ook nog toegedaan in de jaren dertig. In *Den knutna näven* (1934) schrijft hij bijv.: "Het kristendom zal eenmaal verdwijnen zoals elke andere godsdienst, de godsverering over het algemeen zal men wel laten varen als een louter uiterlijke vorm."²⁹ En in hetzelfde boek vinden we de bekende paradoxale uitspraak, die zijn houding tegenover het geloof uitstekend verwoordt: "Ik ben een gelovige zonder geloof, een religieus atheïst."³⁰

Wie er de literatuur over het levensprobleem in het werk van Pär Lagerkvist op naslaat, constateert al vrij vlug dat er over het begrip 'leven' heel wat verwarring bestaat. Ik heb elders aangetoond³¹ dat Jöran Mjöberg en Sven Linnér zich vergisten toen ze beweerden dat met name de auteur van *Det besegrade livet* stellingen verwierp, die hij vroeger aangehangen had. In *Det eviga leendet* is het leven nog één groot beginsel dat alles omvat: goed en kwaad, licht en duisternis, geboorte en dood, bloei en ondergang. Het vormt een blinde macht in vergelijking waarmee de mens een klein, nietig ding is. Dat leven is de enige werkelijkheid die er bestaat.

Toen in de jaren twintig de psychoanalyse en de theorieën van Freud zich in Zweden begonnen te verspreiden, verzette Pär Lagerkvist zich tegen het

vrije uitleven van de lage driften, die hij ziet als "de muffe achtertrappen van de menselijke ziel waar de psychoanalyse zo graag in woelt"³². Helemaal in het teken van de tijd klonk in 1924 de aanmaning van Erik Blomberg om in het voetspoor van J.-J. Rousseau terug te keren naar de natuur³³ omdat de negentiende eeuw "de frisse bronnen van het leven"³⁴ had afgesloten. Zijn uitnodiging werd samengebond in de oproep "Bevorder het leven!"³⁵. Juist omdat Pär Lagerkvist zich zo nadrukkelijk verzet tegen het botvieren van de laagste driften laat hij de volle stralenbundel van zijn verontwaardiging focuseren op die onderste, negatieve zijde van het leven, in die mate zelfs dat hij ook eenvoudigweg 'leven' noemt wat zijn antagonististen leven noemen. Wat zij bevorderen, bestrijdt hij. De driften die zij willen uitleven, wil hij overwinnen en verwerpen. "Het overwonnen leven" is daarom terecht de titel van zijn aforistische essay. Reeds het jaar tevoren had hij in een bekend vers geschreven: "Ik waardeer de mens, veracht het leven"³⁶.

Een gevolg van dit belichten van het laagste, negatieve deel van het leven is dat de auteur spreekt van "mijn werkelijke leven" of van "mijn ware leven"³⁷ wanneer hij in het drama *Han som fick leva om sitt liv* (1928) benadrukt dat de hoofdpersoon het goede in het leven wil verwezenlijken.

Toch weet Pär Lagerkvist best dat het leven nog steeds heel de werkelijkheid omvat, goed en kwaad, het hoogste en het laagste, het vernietigende en het opbouwende. Zelfs in *Det besegrade livet* lezen we bijv.:

"En in dat wat onze ziel zou zijn, dat wat ons zo wonderlijk voorkwam dat we eens aan een God moesten geloven om er al de heerlijkheid van te verklaren, vinden we ten slotte tot onze vreugde de oerkracht van het leven zelf blootgelegd, een bezielde geslachtslid dat verlangen, hartstocht en begeerte verwekt, de verhevenste gevoelens en de laagste, alles dooreengeroerd, niet te ontwarren. Het leven triomfeert in al zijn macht, zijn kwistige overvloed en de mens krimpt in elkaar tot wat hij is"³⁸.

In de jaren van de bekende romans *Bödeln* (1933) en *Dvärgen* (1944) wordt het probleem van het kwaad, dat in de jaren twintig als een strijd in het inner-

lijk van de mens werd gezien, mede onder druk van de internationale politieke toestand (de opkomst van het nazisme, de rassenhaat) meer naar het maatschappelijke en staatkundige terrein verlegd. Toch is het niet moeilijk ook in die tijd teksten te vinden, waarin het leven beschreven wordt als de alles omvattende werkelijkheid. Het leven van de mens is in deze realiteit slechts een klein, onbelangrijk onderdeel dat opgaat in "het grote almachtige (leven) waartoe hij behoort en waar niets hem van kan scheiden"³⁹. Tegelijk blijft voortdurend het bewustzijn aanwezig dat de scheppende menselijke geest de blijvende waarde van dat leven helpt opbouwen. De mens is nl. "de wil tot leven in zijn hoogste krachtsontplooiing, het leven dat zichzelf in een overdadig machtsgevoel tracht te overstijgen"⁴⁰.

In de poëzie van Pär Lagerkvist wordt de gedachte dat het leven in kwistige overvloed boven zichzelf uitstijgt, geuit in een soort van eeuwigheidsmystiek. Het leven is het pantheïstische eenheidsbeginsel dat al het levende omvat en naar de eeuwigheid voortstuwt. In het begin van de tweede periode kwam deze betekenis van leven al voor in een gedicht als *Befriad är dagen från morgonens ok*, met name in de laatste strofe:

O duistre stroom van 's hemels machten,
verklein uw diepte die in donkre kloven zit gevangen
en breid u uit tot blonde eeuwigheden (...)⁴¹

Vooraf in de poëzie van de jaren dertig komt dit gebruik van het woord 'leven' voor. In *Vid lägereld* (1932)⁴² bijv. staat het gedicht *Vi lever i det rum där livet sker*:

Wij leven in de ruimte waar het leven gebeurt,
waar de arend opvliegt, het lam van het veld verbloedt,
waar de driften in de duisternis de borst geven
aan de geest, de nacht rauw en pijnlijk baart.

Samenvattend kan men zeggen dat de betekenis van 'leven' in de tweede

periode van het werk van Pär Lagerkvist een voortzetting is van wat hij er in de eerste periode mee bedoelde. Het is de hele werkelijkheid van het aardse bestaan, waarin de aparte levende wezens toevallige verschijnselen zijn, maar waarbij de mens toch een opvallende rol toebedeeld krijgt. Door zijn strijd tegen de duistere machten van het leven (die op een bepaald ogenblik, geïnspireerd door de kracht van zijn reactie tegen psychoanalyse en libertinisme, zonder verdere nuancering 'leven' werden genoemd), door zijn streven naar goedheid, liefde, rechtvaardigheid draagt de mens bij tot het verwezenlijken van eeuwige waarden waardoor het leven boven zichzelf uitstijgt. Zo schept de mens zelf het goddelijke dat altijd zal blijven bestaan. Dat is de leer van de immanente god, die Pär Lagerkvist uitwerkt mede onder invloed van o.a. Ellen Key⁴³, H.G. Wells⁴⁴ en A. Ljungdal⁴⁵.

3. Bestaat er misschien toch een transcendente god?

Met het verschijnen van *Barabbas* (1950) begint er duidelijk een nieuwe periode. In de plaats van het probleem van het leven en de zekerheid van de immanente god treedt nu als hoofdmotief de onrust om god. Bestaat er ondanks alles niet een andere werkelijkheid dan dit aardse leven dat de diepste verlangens van de mens in de grond onbevredigd laat? De oude Lagerkvist wordt gekweld door een zuiver godsdienstige onrust, door de mogelijkheid van het bestaan van god.

De mens, de menselijke geest die vroeger zelf de verklaring gaf van het goddelijke in het leven, wordt nu voorgesteld als ontoereikend om het levensraadsel op te lossen. De geestelijke honger en het goddelijke licht van de menselijke ziel schijnen naar een andere, transcendente werkelijkheid te verwijzen. In een gedicht uit *Aftonland* (1953) zegt Pär Lagerkvist:

O mens, gij bron waarin zich sterren spiegelen.
Hoe vaak stond ik niet in de diepte te kijken

en trachtte de dubbele zin van het raadsel te duiden.
Hoe vaak wou ik niet klaarheid, zekerheid
drinken uit dit onreine, diepe water,
zo geschikt om sterren op zijn oppervlak te spiegelen,
maar niet om de dorst en kwelling der ziel te lenigen.

Uw drank is muf en uw diepte is troebel
en het sterrelicht bij u is slechts geleend (...) ⁴⁶

In de dichtbundel *Genius* (1937) had Lagerkvist nog het beeld gebruikt van "de lichte Nikè van de overwinning"⁴⁷ of van de Genius die zich "op sterke vleugels boven ruimte en tijd verhief"⁴⁸ om de opwaartsstrevende menselijke geest uit te beelden. In *Aftonland* vinden we een gedicht met de titel "Oude genius" waarin gezegd wordt dat de vleugels die hem vroeger naar het licht, naar het ongehoorde lieten opstijgen, niet meer in staat zijn om hem van de aarde op te heffen⁴⁹.

Als men sommige gedichten uit *Aftonland* (1953) buiten beschouwing laat, wordt de godzoeker in het werk van Lagerkvist nergens indringender afgebeeld dan in de figuur van Barabbas. Hij is wantrouwig en gesloten, maar wordt onweerstaanbaar aangetrokken door de persoon van Jezus. Aan de ene kant zegt hij: "Ik heb geen God"⁵⁰, maar aan de andere kant bekennt hij dat hij "graag zou willen geloven"⁵¹. Barabbas is een agnosticus, het wonder is voor hem een illusie. Alleen de duisternis begrijpt hij, bijv. de duisternis die optreedt wanneer Jezus aan het kruis sterft. Ook de dood van Barabbas wordt met duisternis omgeven, al blijkt uit de woordenkeuze een bewuste parallel met de kruisdood van Christus:

"Toen hij de dood voelde komen, waarvoor hij altijd zo bang geweest was, zei hij in de duisternis, alsof hij tot haar sprak:
- Aan u vertrouwd ik mijn ziel toe!
En toen gaf hij de geest."⁵²

Zoals in de eerste periode wordt het leven door duisternis begrensd. Maar

Barabbas stort zich niet in wanhoop in die duisternis zoals de jongeman uit *Himlens hemlighet*. Hij heeft berusting gevonden, hij aanvaardt wat er na de dood komt. De woorden "Aan u vertrouw ik mijn ziel toe"⁵³ zegt hij alsof hij tot de duisternis spreekt. Hij ziet slechts duisternis, de leegte van het niets. Maar dit niets krijgt in deze laatste periode bijna de allures van het Niets in de mystiek⁵⁴. De schone illusie van het kristendom heeft Barabbas nooit kunnen omhelzen, integendeel. Als er een god (God) is, zal Hij in de duisternis klaar staan om hem te ontvangen. Maar hoe god is en wat ons lot na de dood zal zijn, weet niemand.

Deze agnostische houding vinden we ook in *Aftonland* terug. In het gedicht *Tillfällig som en vallmo* vergelijkt de dichter zich met een klaproos, een gras-halm, de plooi in de kleren van een wandelaar, dingen die toevallig, vergelijkelijk en onbeduidend zijn. Dan stelt hij de vraag:

Maar wie is hij, de wandelaar?
Hij die niet toevallig is als ik.
Ik vraag. Maar hoe zou hij het me kunnen verklaren?
Onbegrijpelijk is me alles
onder een hemel volgeschreven met sterren.⁵⁵

In deze dichtbundel gaat het echter zo goed als altijd over een agnosticisme dat rechtstreeks verbonden is met de godsdienstige onrust die het kenmerk is van deze periode. Dikwijls wordt dit verwoord in paradoxale uitdrukkingen als "De god die niet bestaat,/ hij is het die mijn ziel in vlammen zet."⁵⁶ In het gedicht over de speerwerper, dat wellicht het sterkste en persoonlijkste symbool bevat, dat Pär Lagerkvist voor deze godsdienstige onrust geschapen heeft, nl. de speer die het menselijk hart heeft doorboord, beschuldigt de dichter zichzelf van zijn ongelooft:

De speerwerper kent niemand.
Maar zijn vuur ken je.
Waarom is dat niet genoeg voor jou?

Waarom kijk je ver weg
als zijn speerpunt brandt in je hart?⁵⁷

In de roman *Sibyllan* (1956) spreekt Ahasverus over de mirakelen die volgens de christenen bewijzen dat Jezus gods zoon is en vervolgt: "Maar dat gaat mij toch allemaal niet aan. Hun geloof, hun leer, al hun tekens en wonderen, niets van dat alles gaat mij iets aan. Voor mij is het teken de eeuwige onrust in mijn ziel."⁵⁸ En de sibille, de pythia van Delphi, die a.h.w. op een hysterische wijze bezeten is door god, zegt op het einde tegen de Wandelende Jood: "wat je ook doet, je lot zal altijd met god verbonden zijn, je ziel altijd van god vervuld."⁵⁹

In *Kämpande ande* (1930) had Pär Lagerkvist God en de godsdiensten vergankelijk mensenwerk genoemd⁶⁰. Die overtuiging stond toen echter in het teken van zijn geloof in de menselijke geest:

"niets kan verhevener zijn dan deze voortdurende, wanhopige strijd van de mensheid, machteloos en eeuwig in zijn verlangen. God, als hij zou bestaan zoals men zich hem voorstelt, volmaakt, in onveranderlijke majesteit, zou onbeduidend zijn in vergelijking met de mens"⁶¹.

Ook in *Barabbas* waar Lagerkvist de verrijzenis als een menselijke inbeelding voorstelt en in *Sibyllan* waar hij de hemelvaart ontmythologiseert, verzet hij zich tegen de dogma's van het christendom. Maar het goddelijke is nu geen product meer van de mens, maar iets dat een eigen realiteit heeft. Het bestaat onafhankelijk van zijn inspanningen en verlangens. Het is iets dat hij niet kan bereiken en zelfs nauwelijks kan kennen:

"Achter de goden, achter alles wat de wereld van het heilige vervalst en verruwt, achter alle vertekende goddelijke wezens en alle misbaksels van de menselijke verbeelding, moet er iets ongehoords bestaan dat onbereikbaar is voor ons. Achter alle heilige afval moet het heilige zelf zijn, ondanks alles."⁶²

Besluit

Als men de problematiek van god en leven in het werk van Pär Lagerkvist bestudeert, valt er een duidelijke ontwikkeling waar te nemen. In de eerste periode wordt het bestaan van God radicaal ontkend. De enige werkelijkheid is het leven dat eindigt met de dood. In de tweede periode wordt aan het leven een eeuwige waarde toegekend omdat de menselijke geest door het goede iets goddelijks tot stand brengt. De (immanente) god ontstaat uit de strijd van de mens tegen de zinloosheid van het bestaan, tegen de dierlijke driften en de negatieve aspecten van het leven. De derde periode is een tijd van uitgesproken godsdienstige onrust. De mens kan uit zichzelf niet de laatste verklaring geven van het levensraadsel. Achter de dagelijkse werkelijkheid, achter al wat de mens heeft verwezenlijkt en verzonnen, moet iets anders bestaan, misschien een (transcendente) god.

De gezichtshoek van waaruit de auteur deze problematiek bekijkt, is in de eerste periode de werkelijkheid (de dood), in de tweede het ethisch goede, in de derde god (god?). Ook zijn levenshouding is in de drie periodes verschillend: in de eerste nederig (nihilistisch)⁶³, in de tweede strijdbaar, in de derde rusteloos zoekend. In ieder geval lijkt het me logisch dat men bij het bestuderen van de thema's god en leven in het werk van Pär Lagerkvist van drie duidelijk onderscheiden periodes kan spreken.

NOTEN

1. *Dikter som besvärjelse*, 1987, p.14.
2. *Gäst hos verkligheten*, 1925, p.143.
3. *Onda sagor*, 1924, p.13.
4. *Onda sagor*, 1924, p.15-16.
5. *Fram. Socialdemokratiska Ungdomsförbundets Organ*, Stockholm, januari 1912, p.5-7.
6. Op p.5-6 wordt ze vijfmaal 'döden' genoemd.
7. t.a.p., p.5.
8. t.a.p., p.7.
9. *Dikten som besvärjelse*, 1987, p.21.
10. *Dikten som besvärjelse*, p.35.
11. *Dikten som besvärjelse*, p.34.
12. *Dikten som besvärjelse*, p.38.
13. *Dikten som besvärjelse*, p.57.
14. *Motiv*, p.10-13.
15. *Ångest*, 1916, p.71 (*Dikter*, p.32). De gedichten die in de verzamelbundel *Dikter*, 1949, werden opgenomen, citeer ik volgens deze uitgave. Voor de andere werken gebruik ik de eerste uitgave.
16. *Ordkonst och bildkonst*, 1913, p.46-47.
17. N.a.v. *Runt omkring mig ligger evigheten*, het gedicht uit *Ångest* waaruit ik zojuist een vers citeerde, stelt Urpu-Liisa Karahka in haar proefschrift *Jaget och ismerna*, 1978, p. 231, de vraag: "Hurdan är gudsbilden i denna Lagerkvisttext?" en antwoordt: "Apostroferingarna förutsätter att Gud finns, han är inte som Nietzsches Gud död. Men han är tyst." Dit antwoord moet natuurlijk heel wat genuanceerd worden. Daarvóór had ze er n.a.v. het laatste gedicht uit *Ångest* al wel op gewezen dat de levensmystiek van Lagerkvist "formuleras i religiösa termer." (p.228).
18. In *Kaos*, 1919, p.51-63.
19. 1917.
20. Drie eenakters in *Teater*, 1918.
21. Eenakter in *Kaos*, p.5-47.
22. *Kaos*, p.26.
23. Het leven dat eindigt in de duisternis illustreert de zinloosheid van het

- bestaan. Dit beeld komt in deze periode herhaaldelijk voor, o.a. in een prozastuk in *Ångest*, p.21, in de derde eenakter van *Sista människan* en in *Den fordringsfulla gästen*.
24. *Det eviga leendet*, p.137.
25. *Det eviga leendet*, p.140-141.
26. *Det eviga leendet*, p.144 en 150.
27. *Det besegrade livet*, p.116-117. Het beeld van sieraden komt ook voor in het gedicht *Engång i evigheten okänd sitter* (*Genius, Dikter*, p.280). Dit beeld kan ontleend zijn aan H.G. Wells' essay *God the Invisible King* (1917; Deense vertaling 1917 - Lagerkvist woonde toen in Denemarken - ; Zweedse vertaling in 1918). Voor de invloed van Wells' immanente godsbeeld verwijs ik naar mijn artikel *De invloed van Wells' "God the Invisible King" op het werk van Pär Lagerkvist* in *Studia germanica gandsia*, deel 7, 1965, p.287-297. Het beeld van de sieraden wordt er op p.294-295 vermeld.
28. *Det besegrade livet*, p.85.
29. *Den knutna näven*, p.69-70.
30. *Den knutna näven*, p.63.
31. In een lezing op het Eenendertigste Nederlands Filologencongres te Groningen op 2.4.1970. Een samenvatting hiervan werd gepubliceerd in *Handelingen van het Eenendertigste Nederlands Filologencongres*, Groningen 1971, blz.216-219. In het voetspoor van Mjöberg en Linnér beweert Schönström in *Dikten som besvärjelse* dat de inzichten waarop "livstron" steunde, verloochend werden in *Det besegrade livet*, maar dat dit standpunt ook weer spoedig daarna verlaten werd (p.43 en 64).
32. *Det besegrade livet*, p.65.
33. In het opstel 'En ny livskänsla', in *Svea. Litterär kalender för 1925*, jg. 65, 1924, p.15-62. De oproep "Tillbaka till naturen!" staat er op p.47.
34. t.a.p., p.35 (vgl. p.61).
35. "Främja livet!" t.a.p., p.44.
36. *Hjärtats sånger*, 1926, *Dikter*, p.147. Dat Pär Lagerkvist (vooral in *Det besegrade livet*) het leven zo negatief beschrijft, kan ook - gedeeltelijk althans - te wijten zijn aan de invloed van Arnold Ljungdal die in zijn essay 'Tiden och tron' (1926) wilde aantonen dat God ontstaat uit het streven van de menselijke geest en uit zijn strijd tegen de destructieve krachten van het leven. "God is niets buiten de wereld," zegt hij, "geen

- absoluut en in alle tijden onveranderlijk wezen. Neen, hij strijdt, groeit, is het vuur in wat brandt, de orde die vecht tegen de blinde en vernielende krachten van het leven. Hij is de som van het streven en de wil van deze menselijkheid, hij is één met de groei van het bewustzijn en de ontwikkeling van de menselijke geest.” (p.94-95).
- 37.”mitt verkliga liv” (of: sitt -) komt in *Han som fick leva sitt liv* driemaal voor (p.9, 10, 20), ”mitt rätta liv” (of: ditt/sitt -) viermaal (p.11, 19, 20, 67). Bovendien is er nog sprake van ”mitt rätta väsen”.
- 38.*Det besegrade livet*, p.53-54.
- 39.*Den befriade människan*, 1939, p.20.
- 40.*Den knutna näven*, 1934, p.56.
- 41.*Den lyckliges väg*, 1921, *Dikter*, p.90.
- 42.*Dikter*, p.219.
- 43.Ellen Key zegt in haar *Tankebok X* bijv. dat al het godsdienstige slechts een uiting is van het ”goddelijke zaad” dat de menselijke geest is aangeboren (geciteerd door Ulf Wittrock, *Ellen Keys väg från kristendom till livstro*, 1953, p.234.)
- 44.Zie voetnoot 27.
- 45.Zie voetnoot 36.
- 46.*Aftonland*, p.28.
- 47.*Dikter*, p.269.
- 48.*Dikter*, p.271.
- 49.*Gammal genius*, in *Aftonland*, p.17-18.
- 50.*Barabbas*, p.165.
- 51.t.a.p., p.166.
- 52.t.a.p., p.206.
- 53.Ik zou ook kunnen vertalen: ”Aan u laat ik mijn ziel”.
- 54.In het gedicht *Min längtan är inte mir*: ”Mijn verlangen is niet van mij. Het is oud als de sterren./ Eens geboren uit het Niets/ als zij,/ uit de grenzeloze leegte.” (*Aftonland*, p.31).
- 55.*Aftonland*, p.42.
- 56.t.a.p., p.61.
- 57.t.a.p., p.65.
- 58.*Sibyllan*, p.35.
- 59.t.a.p., p.219.
- 60.*Kämpande ande*, p.268.

61.t.a.p., p.262.

62.*Ahasverus död*, 1960, geciteerd volgens *Pilgrimen*, 1966, p.93.

63.Dit geldt dan voor een periode van ongeveer 1911-1919. Als men de ongebundelde gedichten bestudeert, die hij in de jaren 1909-1910 in *Motala Tidning* en *Fram* onder het pseudoniem Stig Stigson publiceerde, is zijn levenshouding eerder trots, fier, opstandig. Zulke verzen komen ook nog in 1912 voor. Een voorbeeld uit het gedicht *Vi de starke* (*Fram*, januari 1910, p.2): Må de svages själar böja/ sig att höga gudar dyrka,/ när de ej sig kunna höja/ uppåt utav egen styrka;/ vi de starke gudanamn/ på vår egen panna rista (...).